

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга II

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1930–1934)

Серія

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВИДАВНИЦТВО

“СВІТ”

2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі:
Оксана ЮРКОВА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
- © Інститут історії України НАН України, 2015
- © Юркова О.В., упорядкування, передмова, коментарі, 2015
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2015

РОЗДІЛ II

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

К.М.ТАХТАРЕВ. СРАВНИТЕЛЬНАЯ ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА И ОБЩЕСТВЕННЫХ ФОРМ.

Часть I і II.

Ленинград: Гос[ударственное] изд[ательство],
1924, 371 і 366 с.

Ся книга інтересує нас тут як підручник соціології для радянського університету. Автор, тепер вже покійний, викладаючи в Ленінградськiм університетi “iсторiю розвитку суспiльних форм”, для вжитку своїх слухачiв i пiдготовки їх до iспитiв захотiв вiдновити свiй курс генетичної соціології, що друкувався в 1905 р. п[iд] н[азвою] “Основные ступени развития общества” та загинув пiд час грудневого московського повстання. Але се показалося практично нездійснимим, i йому прийшлося наново написати сей курс, очевидно, притримуючися основних принципiв своєї ранiшої роботи i маючи на увазi своїх теперiшних слухачiв.

Як довидаємося з передмови, автор (по спеціальності лікар) уже з початком 1900-х рр. зайнявся спеціально соціологією, опинившись за кордоном “наслідком політичних обставин” i вибравши своєю науковою базою бібліотеку Британського музею. Підготувавши тут курс генетичної соціології, він читав його в 1903–1905 рр. у паризькій “Руській вищій школі соціальних наук”, організованій М.М.Ковалевським, i з його передмовою сей курс почав друкуватися в додатках до журналу “Научное обозрение”, а в 1905 р. мав вийти окремо, як згадано. Пізніше, після нових занять в Британськiм музеї автор вiд генетичної соціології перейшов до соціології теоретичної, або, як він її зве сам, — “загальної соціології”, i вiд р. 1911 читав в петербурзьких вищих школах паралельні курси теоретичної i генетичної соціології. Його iнтереси все бiльше скуплялися коло соціології теоретичної, i тiльки в останніх роках, коли катедра теоретичної соціології в Ленінградськiм університетi перестала iснувати, автор був змушений обмежитися соціологією генетичною.

Таким чином, соціологічні погляди автора сформувалися головнo пiд впливами англійської соціології кінця 1890-х i початкiв 1900-х рр., коли вона стояла вповні пiд впливами Спенсера й Тейлора, i тiльки що починали здобувати признання праці Фрезера. Автор зiстається вiрним iсповiдником анімістичної теорії, хоча в сильній мiрi рахується з помiченням Фрезера¹. Високо цiнить працю Люїса Моргана, хоча й не ставить до неї безкритично. Особливу ж вагу надає дослідам австралійського життя 1880–1900 рр.: Файсона i Гавіта, Б.Спенсера i Гілена й iн. Досліди i методика

¹ “Теорія Е. Тейлора, що в анімізмі бачив найранішу форму понять i релігійних уявлень, потвердилась блискуче. Тотемічна закраска примітивного анімізму також знайшла своє наукове об’яснення”, — пише він. — [ч.] I, с. 93.

французької соціологічної школи пройшли повз автора, хоча йому звісні роботи її над австралійським світоглядом. Преанімістичні розв'язки первісного світогляду, магічна теорія не відбилися на його праці зовсім. Він вперед обеззброює всякі критичні завваження своїми жалями на виїмково трудні умови праці: повну недостачу нової соціологічної літератури в лєнінградських бібліотеках, неможливість її одержувати — все те, що ми занадто добре знаємо і у себе. Але се таки треба констатувати, що загалом інтерпретація соціологічних явищ у автора доволі перестаріла.

Свій курс починає він оглядом — досить просторим (і треба сказати — занадто загромадженим, як на університетський курс, іменням і літературою, для основного завдання другорядною) — розвою тих дисциплін, які готовили підвалини для генетичної соціології, та праць її основоположників — як таких він вичисляє: Л.Моргана, Е.Тейлора, Г.Спенсера, Г.Мена, А.Поста і М.Ковалєвського. Далі переходить до огляду “основних ступенів розвитку суспільства і культури”. Таких у вступі (с. 81—87) він нараховує шість, але в дальшій викладі вони зводяться на п'ять, котрі автор характеризує з боку продукції й економіки, форм соціальних відносин і світогляду. Сі степені у нього, в останнім рахунку, такі:

а) Перший степінь — “тотемічне громадянство палеолітичної людини”; автор добачає його у австралійської людності — в кількох словах відкинувши міркування дослідників, що найстарших форм культури і громадянських відносин шукали у пігмеїв та інших малорослих рас або у цейлонських ведів (с. 95—97). Австралійські племена, на погляд автора, в матеріальній культурі не пішли далі техніки середньопалеолітичної доби (Солютре); їх світогляд характеризується відсутністю реальних уявлень про фізіологічний порід людини (з чого виникають тотемістичні уявлення, котрі автор, за Фрезером, толкує неправильними поняттями про зачаття) і такими ж хибними поглядами на смерть — з чого виникає примітивний анімізм.

Дещо в сім толкуванні автор сам признає не досить погодженим: напр., існування таких детально розроблених подружніх обмежень при недостачі реальних уявлень про фізіологію подружжя; але, тим не менше, він настоює на зазначених вище особливостях найстаршого, нашому дослідові приступного, людського життя. “В кождім разі стоїть, поза всякими сумнівами, що тотемізм, як і анімізм, се найраніші витвори уяви і творчості людської думки, і вони дають найдавніші форми людського світогляду, їх понять про себе і доохресну природу, а також їх відносини до сеї природи в данім стані їх продукційних сил”. І автор продовжує далі, механічно підвішуючи до анімізму факти магічного світогляду, — як се практикувалось багатьма прихильниками анімізму після спостережень Фрезера над магічними уявленнями: “Тотемічні й анімічні поняття і вірування людей, що вони можуть впливати на продукційні сили природи за поміччю свого чародійства, особливо характеристичні для такого ступеня інтелектуального розвитку людства, на котрім стоїть палеолітична людина, що дійшла вже огню і вироблених з

каміння й дерева знарядів, але ще не дійшла зрозуміння дійсної причини своєї власної появи на світ” (с. 158). Як я сказав, все се автор ілюструє поміченнями над життям австралійських племен.

б) Другий степінь — “родове громадянство” неолітичної людини: родова організація в обстанові кочового скотарства і початків хліборобства; тут спостереження над розмноженням звірят приводять людину до розуміння фізіології її походження і кровного споріднення, що стає основною підвалиною суспільних відносин (автор не дооцінює значіння адаптації і роду як цілком умовної класифікаційної категорії, бо се стало вияснитись тільки в останніх часах¹. Ілюстрації автор бере скрізь: багато місця дає староевропейському матеріалові, північноазійському й індоєвропейському і сорозмірно мало уваги уділяє американському, хоча для неолітичної культури і родових відносин якраз Стара Америка дає тепер найцінніший матеріал. Але він же — сей американський матеріал — протестує і против одностороннього характеризування родового побуту як побуту скотарського.

в) Третій степінь — “територіальна сільськогосподарська громада еолітичної і ранньої металічної культури”, з перевагою хліборобства і патріархальної родини. Автор характеризує сей побут головню матеріалом староевропейським і дає багато місця східнослов'янському.

г) Четвертий степінь — “феодалне громадянство”, “епоха металів, ручної продукції та простіших машин”.

д) П'ятий степінь — “громадянство політичне”: простіше (характеризоване античною політиєю) і складніші форми його — характеризовані політичними формаціями Нової Європи.

Як видно з самого наведеного перегляду, автор, почавши від загальної генетичної соціології, в другій половині перейшов на те, що можна б назвати: “походженням сучасного соціального ладу Європи”. Се особливо різко відчувається почавши від розділу про феодалізм. Західноєвропейський феодалізм, котрим автор тут головню займається, як відомо, не може вважатись чистим типом сеї стадії соціальних відносин, бо в нім мішаються елементи варварського, германського феодалізму з результатами розкладу класової римської держави, дуже складного типу, — так що для багатьох істориків зах[ідно]європ[ейський] феодалізм являється явищем регресивним, як се зазначає й сам автор. (В тім лежить і один з найсерйозніших аргументів против усіх дотепних аналогій, виведених пок[ійним] Павловим-Сильванським між західноєвропейським феодалізмом і явищами східнослов'янського соціального укладу, що на них покликається автор: на Заході сі явища розвинулися з розкладу класової імперії, а в Східній Європі — з родоплемінного побуту, не без деяких, розуміється, запозичень з пізньоримського, візантійського права.) В курсі генетичної соціології феодалізм як загальний соціальний ступінь повинен бути випроваджений порівняним

¹ Чіткий підсумок цих спостережень в книзі К. Грушевської “З примітивної культури”*.

соціологічним дослідом з даних різних країв і епох, і тільки таким методом можуть бути уставлені його типологічні риси. Так само і формація класової держави як соціологічний тип повинна бути дана не самою лише аналізою західноєвропейських відносин, а порівняним дослідом найбільш типових рис з різних епох і народів.

З другого боку, в курсі генетичної соціології, яка читається незалежно від соціології теоретичної, повинні бути виявлені основні поняття соціальної організації, соціальних феноменів і мусить бути освітлене питання соціальних початків. Не можна так просто, як то робить автор, відмахнутися від питання полігенізму і моногенізму людської породи, від форм доплемінного, аморфного людського побуту: нема чого відсилати слухача чи читача шукати інформацій в сих основних питаннях в якійсь спеціальнішій літературі, коли його саме тут уводиться в розуміння основних понять дисципліни.

благовіщенська містерія (Проба історії літературної теми) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. LXXVI. — Львів, 1907. — С. 5–38; Т. LXXVII. — Львів, 1907. — С. 35–76; *Свенціцький І.* Похоронні голосія // Етнографічний збірник. — Т. XXXI–XXXII. — Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1912. — С. 1–129.

с. 263 ...в праці про полемічне письменство 1608 р. (в 104 т. “Записок Наук[ового] товариства ім. Шевченка”) — мова йде про студію: *Студинський К.* Полемічне письменство в р. 1608. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. CIV. — Львів, 1911. — Кн. 4. — С. 5–37.

М. Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур. (Русские памятники письменности на юге славянства). (Известия Отд[еления] рус[ского] языка Российской академии наук, 1921, т. XXVI, 1923, с. 143–206)

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 5. — С. 164–165. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський.* Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

К. М. Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II. Ленинград: Гос[ударственное] изд[ательство], 1924, 371 і 366 с.

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленню. — К., 1926. — Вип. 1–2. — С. 126–127. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський.* Дата не зазначена.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15209. — 5 арк.). На арк. 1 ліворуч угорі навскіс напис чорнилом “Надр. Перв. Гром.”, внизу олівцем напис “1–2–1926”. В центрі напис чорнилом “Укр. 477”. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський.*

Подається за першодруком.

с. 268 ...в книзі К. Грушевської “З примітивної культури” — мова йде про книгу: *Грушевська К.* З примітивної культури: Розвідки і доповіді / З передмовою акад. М. Грушевського. — К.: Держвидав України, 1924. — 224 с.

V. J. Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen. (F. F. Communications № 43). Helsinki: Suomalainen Tiedakatemia, 1922, 408 с.

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленню. — К., 1926. — Вип. 1–2. — С. 134–136. Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський.* Дата не зазначена.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15207. — 5 арк.). Підпис у кінці рецензії: *М. Грушевський.*

Подається за першодруком.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...”: ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	V	
РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
Вікопомна дата	3	361
Про так званий “Львівський літопис” (1498–1648) і його ймовірного автора	28	365
Самовидець Руїни та його пізніші відображення	44	382
Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань	74	414
З історичної фабулістики кінця XVIII в.	82	424
“Историограф Малой России”	87	427
РОЗДІЛ II. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	181	
Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.....	183	450
Lubor Niederle. Manuel de l’antiquité slave. Tome I: l’Histoire.....	186	450
Акад. В.С.Миллер. Очерки русской народной словесности.....	191	451
Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность.....	191	451
A.Debidour. Le Histoire diplomatique de l’Europe.....	200	453
L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker.....	202	453
L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive.....	202	453
Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens.....	202	453
Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie.....	202	454
В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия.....	213	455
А.Кащенко. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове.....	215	455
А.Кащенко. Великий Луг запорозький.....	215	455
А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и saga о Гаральде... ..	219	456
Іларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України.....	221	456
М.И.Ростовцев. Элинство и иранство на юге России.....	223	457
M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia.....	223	457
M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie.....	223	457
М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.....	223	457
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples.....	233	458
James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament.....	236	460
Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti.....	241	461

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven...	246	462
А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности...	248	463
Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce...	250	463
Д.Заславский. Михаил Петрович Драгоманов...	251	464
Nationernas Bibliotek: Ukrainarna...	255	464
Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe...	257	465
Ювілейний Збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований, 1873–1923. Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СXXXVIII–СXL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича... Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського... Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925...	259	466
М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)...	265	468
К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II...	266	468
V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen...	270	468
Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый...	274	469
Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe...	277	469
Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego...	279	469
Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves?...	281	470
Р.Р.Ранайтеску. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans le principautés roumaines...	285	470
Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди...	287	471
Arturo Cronia. II. Bogomilismo...	289	471
Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології...	290	472
Записки Київського інституту народної освіти...	292	473
Ю.Д.Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X века...	294	473
Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения...	295	474
Jozsef Szinnyi. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur...	297	474
Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII–XV...	299	474
Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva...	301	475
Histoire et historiens depuis cinquante ans...	304	475
Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие...	306	476
Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University...	307	476

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” ...	309	478
Frank Wollman. Slovesnost Slovanů...	311	478
Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918)...	312	478
Східнослов'янські народності та їх дослідження...	313	479
Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva...	324	479
Václav Novotný. Českou minulostí...	326	480
Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrđý. Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva...	327	480
А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам...	329	480
Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann...	330	481
D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867...	332	481
Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. ...	333	481
Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки)...	335	481
Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche...	340	482
Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі...	342	483
J.Рурка. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckij...	344	483
Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506...	346	484
International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926)...	350	484
Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні...	354	485
Збірник Музею діячів науки та мистецтва України...	357	486
Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920...	359	486
КОМЕНТАРІ		361
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК		487

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга II

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1930–1934)

Серія “Рецензії та огляди”
(1924–1930)

Редактор *І.Савлук*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 44,71. Обл.-вид. арк. 37,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 10. Кн. II : Серія “Історичні студії та розвідки” (1930—1934) ; Серія “Рецензії та огляди” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 552 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

Друга книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського містить праці визначного українського історика, об'єднані у двох серіях — “Історичні студії та розвідки” і “Рецензії та огляди”. У першій з них представлено шість останніх статей М.Грушевського, написаних упродовж 1930—1934 рр. і присвячених історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — “Істориограф Малой России” (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924—1930 рр. (у 1931—1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев'ять з них також друкуються вперше.

Статті, опубліковані М.Грушевським уперше російською мовою, подано у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)